

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
ІНСТЫТУТ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА

УДК 808.26 – 314.1 + 808.264 – 25 + 882.6 (092) Мележ

ХАРТАНОВІЧ ЛІЛІЯ ГЕОРГІЕЎНА

ДЗЕЯСЛОЎНАЯ СІНАНІМІКА
Ў “ПАЛЕСКАЙ ХРОНІЦЫ” І. МЕЛЕЖА

10.02.01. – беларуская мова

АЎТАРЭФЕРАТ
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
кандыдата філалагічных навук

Мінск – 2002

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Актуальнасць тэмы. Значнае месца ў лінгвістычных даследаваннях займалі і займаюць пытанні сінаніміі, дакладнага выбару і ўжывання лексічнай адзінкі ў пэўных умовах. Сінонімы і сінанімічныя адносіны лексічных адзінак знаходзяцца ў стане бесперапыннага развіцця. Увесь час змяняецца напэўняльнасць сінанімічных радоў дзякуючы стратам або набыццю новых лексічных адзінак у сваім складзе. Таму пытанні сінаніміі актуальныя на любым этапе развіцця мовы. Сінанімія з'яўляецца паказчыкам развітасці мовы, багацця яе слоўнікавага складу.

Цікавасць да дзеяслоўнай сінаніміі абумоўлена мнагазначнасцю дзеясловаў, сэнсавай ёмістасцю, наяўнасцю стылістычнай дыферэнцыяцыі дзеяслоўнай лексікі, і шматлікімі граматычнымі катэгорыямі, уласцівымі гэтай часціне мовы.

Дзеяслоўная сінаніміка “Палескай хронікі” Івана Мележа не была прадметам спецыяльнага лінгвістычнага аналізу. Даследаванне і грунтоўнае яе вывучэнне неабходна ажыццяўляць таму, што аналіз сінаніміі трылогіі дазволіць пашырыць веды пра сінанімію і прасачыць шляхі абагачэння сінанімічных радоў гэтым пісьменнікам.

Вывучэнне і апісанне сінанімаў у дысертацыйным даследаванні праводзіцца ў межах розных лексіка-семантычных груп (ЛСГ). У апошні час з'явілася шмат прац, прысвечаных розным ЛСГ: групе дзеясловаў з семантыкай разумовых працэсаў (А.М. Рудэнка), групе дзеясловаў маўлення і гучання (Л.М. Васільеў, І.С. Лісоўская, Н.П. Сідарава, Т.В. Качаткова), дзеясловаў руху (В.Б. Пераход, А.М. Кузняцова, В.І. Ібрагімава, Н.А. Кляпцкая), дзеясловаў эмацыянальнага стану і пачуцця (А.Ю. Яніцкая, Л.Г. Бабенка, Н.І. Шапілава, Е.Я. Жукоўская, А.А. Уфімцава), групе дзеясловаў тварэння (Т.І. Навасёлава) і інш. У рабоце В.У. Мартынава, П.П. Шубы, М.І. Ярмаш “Марфемная дыстрыбуцыя ў беларускай мове. Дзеяслоў” зроблена спроба семантычнай класіфікацыі дзеясловаў беларускай мовы.

Для гэтага дысертацыйнага даследавання цікавасць уяўляюць ЛСГ дзеясловаў маўлення, руху, разумовай дзейнасці, эмацыянальнага стану і пачуцця.

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыйнае даследаванне выканана ў межах Дзяржаўнай праграмы фундаментальных даследаванняў “Беларуская мова, яе гісторыя, сучасны стан і сувязь з іншымі славянскімі мовамі (Беларуская мова)” (1996 – 2000 гг.).

Мэта і задачы даследавання. Асноўная мэта дысертацыйнага даследавання – даць сістэмнае апісанне дзеяслоўных сінанімаў розных ЛСГ у трылогіі І. Мележа “Палеская хроніка”, вызначыць склад

сінанімічных радоў і ролю дзеяслоўнай сінаніміі ў гэтым творы. Для дасягнення мэты ставіліся і вырашаліся наступныя задачы даследавання:

– правесці класіфікацыю дзеясловаў у залежнасці ад іх канкрэтнай семантыкі;

– апісаць сінанімічныя рады ў ЛСГ дзеясловаў маўлення, руху, разумовай дзейнасці, эмацыянальнага стану і пачуцця; даць характарыстыку сінанімічным адносінам дзеясловаў розных ЛСГ у трылогіі “Палеская хроніка”;

– паказаць выкарыстанне аўтарам прэфіксацыі для ўзбагачэння семантыкі дзеяслова і фарміравання новых сінанімічных радоў;

– паказаць ролю дыялектных дзеясловаў у складзе сінанімічных радоў;

– паказаць адметнасці ўжывання дзеяслова ў мастацкім тэксте, вызначыць стылістычныя функцыі сінанімічных дзеясловаў;

– вызначыць адметныя рысы мовы трылогіі “Палеская хроніка” Івана Мележа.

Аб’ект і прадмет даследавання. Аб’ектам даследавання паслужылі дзеясловы, дзеяслоўныя фразеалагізмы, дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні (картатэка налічвае 1200 сказаў-ілюстрацый). Крыніцай матэрыялу для даследавання стала трылогія “Палеская хроніка” (Іван Мележ. Збор твораў. У 10-ці тамах: тт. 5, 6, 7. Мн.: Мастацкая літаратура, 1981 – 1983 гг.).

Выкарыстоўваліся таксама звесткі са “Слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў” М.К. Клышкі, “Словаря синонимов русского языка” ў 2-х тамах пад рэд. А.П. Яўгенъевай, “Dictionnaire des synonymes de la langue française” Р. Балі, “Nouveau dictionnaire des synonymes” Э. Жэнуўрые і інш.

Метадалогія і метады даследавання. Метадалагічнай асновай даследавання паслужылі работы па сінаніміі як айчынных, так і замежных лінгвістаў: Ш. Балі, Ю.Д. Абрэсяна, С.Г. Беражана, В.С. Ахманавай, А.К. Юрэвіч, М.С. Яўневіча. Падзел дзеясловаў на ЛСГ ажыццяўляўся па прынцыпах, прапанаваных В.У. Мартынавым, Л.М. Васільевым.

Мэта і задачы даследавання абумовілі выбар метадаў даследавання: семантыка-стылістычнага і фармальна-граматычнага аналізу і дэскрыптыўнага метаду, які заключаецца ў выяўленні, сістэматызацыі і апісанні даследуемых дзеяслоўных сінонімаў. У якасці дапаможнага выкарыстоўваецца метады колькаснага аналізу.

Навуковая навізна і значнасць атрыманых вынікаў. Усе вывады дысертацыйнага даследавання грунтоўца на вялікім фактычным матэрыяле. Упершыню выяўлены і апісаны дзеяслоўныя сінонімы з трылогіі Івана Мележа “Палеская хроніка”, праведзены аналіз семантыкі дзеясловаў розных сінанімічных радоў, словаўтваральных магчымасцей дзеясловаў руху і маўлення.

У даследаванні на адметным матэрыяле ўдакладнены крытэрыі размежавання дзеяслоўных сінонімаў і іх варыянтаў, у прыватнасці дыялектных дзеяслоўных адзінак. Выяўлена, што ў сінанімічныя адносіны з агульнаўжывальнымі словамі ўступае толькі 14 дыялектных дзеясловаў.

Тэарэтычная і практычная значнасць даследавання.

Дысертацыйнае даследаванне спрыяе далейшаму развіццю тэорыі сінаніміі ў беларускім мовазнаўстве; вырашэнню такіх пытанняў, як выбар дамінанты сінанімічнага рада, крытэрыяў сінанімічнасці, спалучальнасці сінонімаў; вызначэнню крытэрыяў размежавання аднакарэнных сінонімаў і варыянтаў слоў.

Даныя дысертацыйнага даследавання могуць быць выкарыстаны пры стварэнні слоўніка сінонімаў беларускай мовы і ідэаграфічнага слоўніка, пры напісанні падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па стылістыцы, у практычнай дзейнасці выкладчыкаў ВНУ і настаўнікаў, у рэдактарскай працы (рэдагаванне, пераклад тэкстаў і інш.), пры вывучэнні асаблівасцей моўнага стылю Івана Мележа. Канкрэтны моўны матэрыял, абагульненні ўносяць пэўны ўклад у распрацоўку практычных пытанняў лексічнай сінаніміі.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Дзеяслоў у “Палескай хроніцы” І. Мележа нясе асноўную сэнсавую нагрузку, перадае напружанасць, дынаміку падзей. Выяўленчая экспрэсіўнасць дзеясловаў дасягаецца аўтарам у выніку раскрыцця сінанімічных сувязей дзеясловаў, іх адценняў і значэнняў, а таксама выкарыстання сінаніміі катэгорый ладу і трывання.

2. Прэфіксальныя ўтварэнні ў “Палескай хроніцы” ўзбагачаюць семантыку дзеясловаў, спрыяюць узнікненню новых сінанімічных радоў. Широкае выкарыстанне прэфіксальных дзеясловаў істотна пашырае сінанімічныя рады, канцэнтруючы ў сабе значэнні розных дзеясловаў. Праяўленнем індывідуальнай манеры пісьма з’яўляецца пераважнае ўжыванне дзеясловаў з прэфіксамі *у-*, *уз-*(*ус-*), якія ўступаюць у сінанімічныя адносіны з прэфіксамі *з-*(*с-*), *пры-*, *па-*.

3. Сінанімічныя рады дзеясловаў маўлення, руху, разумовай дзейнасці, эмацыянальнага стану і пачуцця ў “Палескай хроніцы” вызначаюцца семантычнай разнастайнасцю і значным колькасным складам; большасць кампанентаў гэтых радоў стылістычна маркіраваная і мае шырокія сінтагматычныя магчымасці.

4. Адметнай асаблівасцю мовы Івана Мележа з’яўляецца індывідуальна-вобразнае пераасэнсаванне дзеяслова: абазначэнне колеру з дапамогай дзеяслова; частае ўжыванне дзеяслова ў тых выпадках, калі можна было б выкарыстаць прыметнік. Нягледзячы на тое, што мова трылогіі характарызуецца шырокім выкарыстаннем дыялектызмаў, толькі нязначная колькасць дыялектных дзеясловаў уступае ў сінанімічныя адносіны з дзеясловамі літаратурнай мовы.

5. Для адлюстравання тонкіх сэнсавых адценняў дзеяння, складаных пачуццяў, якія перажываюць героі трылогіі, пісьменнік выкарыстоўвае прыём спалучэння некалькіх сінонімаў у адным сказе, групуючы іх па прынцыпу ампліфікацыі, бінарных адзінстваў або паўторных намінацый у залежнасці ад эстэтычнай установаўкі.

Асабісты ўклад саіскальніка. Дысертацыя з'яўляецца самастойным даследаваннем аўтара. У ёй даецца сістэмнае апісанне дзеяслоўных сінонімаў, дзеяслоўных фразеалагізмаў, дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў у “Палескай хроніцы” Івана Мележа.

Апрабацыя вынікаў дысертацыі. Дысертацыйнае даследаванне абмяркоўвалася на пашыраным пасяджэнні аддзела сучаснай беларускай мовы з удзелам спецыялістаў аддзела беларуска-рускіх моўных сувязей Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Асноўныя палажэнні дысертацыйнага даследавання прайшлі апрабацыю на Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich” (Беласток, красавік 2000 г.), VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Словообразование и номинативная деривация в славянских языках” (Гродна, красавік 2000 г.), Міжнароднай навуковай канферэнцыі “От слова к тексту” (Мінск, лістапад 2000 г.), Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Мастацкі вобраз: генезіс, эвалюцыя, сучасны стан” (Брэст, верасень 2000 г.), Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя” (Мінск, лістапад 1999 г.), Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Маладыя вучоныя ў творчым пошуку” (Мінск, красавік 2001 г.), Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі “Сучасная літаратурна-мастацкая крытыка ў СМІ” (Мінск, май 2001 г.), семінары маладых літаратурных і мастацкіх крытыкаў “На шляху да сталасці: стан і перспектывы развіцця беларускай мастацкай крытыкі” (Мінск, лістапад 2000 г.).

Анублікаванасць вынікаў. Асноўныя палажэнні дысертацыі раскрыты ў трох артыкулах і васьмі тэзісах дакладаў і матэрыялаў навуковых канферэнцый (агульны аб'ём – 48 с.).

Структура і аб'ём дысертацыі. Дысертацыйная праца складаецца з уводзінаў, агульнай характарыстыкі работы, трох глаў, заключэння, спіса выкарыстанай літаратуры, прадметнага паказальніка дзеясловаў, дзеяслоўных фразеалагізмаў, дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў. Агульны аб'ём дысертацыі – 103 с., літаратура займае 12 с. (210 назваў), прадметны паказальнік – 6 с. (426 адзінак).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

Ва ўводзінах і агульнай характарыстыцы работы аналізуецца сучасны стан распрацоўкі праблемы, абгрунтоўваецца выбар тэмы і яе

актуальнасць, вызначаецца ступень яе вывучанасці, вызначаюцца аб'ект, мэта і задачы даследавання, указваюцца метады і метадалогія даследавання, навуковая навізна, практычная значнасць даследавання, асноўныя палажэнні, якія выносяцца на абарону.

Першая глава “ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ПЕРАДУМОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ” прысвечана тэорыі і гісторыі даследавання сінонімаў. У главе разглядаюцца такія пытанні, як крытэрыі вылучэння сінонімаў, складанне сінанімічных радоў, выбар дамінанты сінанімічнага рада, класіфікацыя сінонімаў, суаднесенасць мнагазначнасці і сінаніміі, варыянтнасці і сінаніміі, спалучальнасці і сінаніміі, вызначаюцца крыніцы ўзнікнення сінонімаў у беларускай мове, разглядаюцца сінанімічныя адносіны паміж дзеяслоўна-іменнымі словазлучэннямі і дзеясловамі. Прыводзяцца дыскусійныя меркаванні айчынных і замежных лінгвістаў (Ш. Балі, Ю.Д. Апрэсяна, С.Г. Беражана, Л.М. Васільева, В.С. Ахманавай, У.А. Грэчкі, Р.В. Вінакура, Ф.П. Філіна, І.Я.Лепшава, Т.У. Рацько) па гэтых пытаннях. У даследаванні паказана, што сучасны ўзровень лінгвістыкі патрабуе вывучэння і апісання сродкаў моўнай выразнасці класікаў беларускай літаратуры, да якіх належыць Іван Мележ.

У главе аналізуецца літаратура па пытаннях стылістыкі і сінаніміі.

Другая глава “ДЗЕЯСЛОЎ У “ПАЛЕСКАЙ ХРОНІЦЫ” І. МЕЛЕЖА” складаецца з трох раздзелаў.

Першы раздзел прысвечаны прыставачным дзеясловам у “Палескай хроніцы”, якія ўтвараюць шматлікія сінанімічныя рады.

Прэфіксацыя стварае неабмежаваныя магчымасці для выражэння розных адценняў дзеянняў. Прэфіксальныя дзеясловы маюць большы семантычны патэнцыял (у параўнанні з беспрыставачнымі) і шырокія магчымасці для стылістычнага ўзбагачэння тэксту. Прэфіксы змяняюць не толькі лексічнае, але і граматычнае значэнне дзеясловаў (пры іх далучэнні да беспрыставачных дзеясловаў утвараюцца дзеясловы закончанага трывання). Да разнавіднасці ўнутрыдзеяслоўнай сінанімічнай дэрывацыі можна аднесці ўтварэнне аднакарэнных сінонімаў аднаго і таго ж дзеяслова з дапамогаю блізкіх па значэнню прэфіксаў.

Вынікам выкарыстання прэфіксальных дзеясловаў І. Мележам з’яўляецца ўтварэнне новых сінанімічных радоў, у якіх базай для аб’яднання ў адзін рад можа паслужыць значэнне прыстаўкі. Напрыклад, пры далучэнні прыстаўкі *за-* да дзеясловаў руху ўтварыўся сінанімічны рад *заскочыць – заляцець – забегчы* са значэннем ‘зайсці да каго-небудзь на кароткі час’, а пры далучэнні да дзеясловаў маўлення гэтая прыстаўка надае дзеясловам значэнне пачатку маўлення: *загаварыць – засакатаць – загаманіць – залямантаваць – закрычаць*. Прыстаўка *па-* ў спалучэнні з дзеясловамі руху ўтварае сінанімічны рад *пабрысці – паплесціся – пасунуцца – павалачыся – пацягнуцца (пацёгціся) – падыбаць – паклытаць – пашаргаць – парыпаць – пачоўгаць – патупаць – паехаць – пакаціць –*

папльць – памчаць – паляцець – пабегчы – патрухаць – пакрочыць – пакіраваць – паваліць – падацца са значэннем ‘пачаць рухацца’.

Стылістычную адметнасць мовы “Палескай хронікі” стварае пераважнае ўжыванне прыставак *у-, уз-(ус-)*, якія ўступаюць у сінанімічныя адносіны з прыстаўкамі *з-(с-), пры-, на-, па-*: *унесці – прынесці, ухваць – прыхаваць – схавць, уцягваць – нацягваць, усчынаць – пачынаць*.

Высокай ужывальнасцю ў трылогіі вызначаюцца дзеясловы руху, якія сустракаюцца ў спалучэнні з прэфіксамі *ад-, па-, пры-, на-, вы-, да-, пра-, у-, уз-, над-, раз-, з-(с-), аб-/аба-, за-, пера-, папа-*. З аналізу семантыкі прыставачных дзеясловаў вынікае, што прыстаўка *па-* надае дзеясловам значэнне пачатку дзеяння або працягласці дзеяння: *паклыпаць, патупаць, пайсці, пабадзяцца; пры-* – прыблізіцца куды-небудзь, завяршыць рух у пэўнае месца: *прыйсці, прыперціся, прыцягнуцца, прыблукання, прывалачыся; вы-* – значэнне руху знутры: *выйсці, выскачыць, вылецець*. Утварэнне дзеясловаў маўлення асабліва прадуктыўнае пры далучэнні да беспрыставачных дзеясловаў прэфіксаў *па-, пра-, аб-, за-, вы-, пера-*.

Пісьменнік выкарыстоўваў двухпрыставачныя дзеясловы пад уплывам народнай мовы. Самымі распаўсюджанымі сярод двухпрыставачных дзеясловаў з’яўляюцца дзеясловы з прыстаўкай *папа-*, якая мае значэнне мнагакратнасці ці вычарпальнасці дзеяння (*папахадзіць, папарабіць, папамаліць*).

У другім раздзеле “Індывідуальна-вобразнае пераасэнсаванне дзеяслова ў “Палескай хроніцы” асвятляюцца асаблівасці сродкаў моўнай выразнасці.

Паказана, што асабліваю выразнасць мастацкаму тэксту надаюць індывідуальна-вобразныя дзеяслоўныя метафары, якія па-новаму, памележаўску раскрываюць свет, асабліва калі пісьменнік апісвае прыроду, якую надзяляе рысамі жывой істоты. Падзея праз дзеяслоўную метафару набывае выразнасць і канкрэтнасць, дапамагае чытачу ўявіць рух, змену малюнкаў: *Невясёла сівеў выган, схаладнела, нярадасна туліўся чэзлы аleshнік і бярэзнік на ўзболатку* [т. 6, с. 490]. *Рослыя, з чорнымі, быццам абпаленымі, камлямі, з дзіўна пачочанай карой, старыя аleshыны танулі знізу ў густым балотным разнатраўі, у маладой пораслі аleshын, у гнілым, асклізлым ламаччы* [т. 5, с. 16]. *Вёска тулілася ля берага вострава – платы агародаў дзе-нідзе зьягали на куп’е ўзболатка. З другога боку, на поўнач, балоты крыху адступалі, дорачы людзям пясчанае поле* [т. 5, с. 7]. *Зранку неба было і чыстае, і яснае, і яснасць стаяла доўга ўдзень, але за полуднем проста ўвачавідкі пачыналі пухнуць белыя, потым сіняватыя хмары* [т. 6, с. 8].

Ва ўсіх раманых “Палескай хронікі” сустракаецца назоўнік *вечер*, які пісьменнік адушаўляе. Вечер – гэта жывая істота, якая здольна *цешыцца, гайсаць, налятаць, абяцаць, сытаць* і г.д. Прыведзеныя вышэй прыклады

пацвярджаюць, што дзеяслоў мае вялікія магчымасці “адушаўляць” розныя прадметы і з’явы рэчаіснасці.

Своеасаблівым сэнсам у трылогіі напоўнены многія дзеясловы. Напрыклад, у незвычайнай моўнай сітуацыі ўжываюцца дзеясловы *камянець, кіпець, хмарыць, захмарыць*: *Усё, што было да Яўхіма, неяк скамянела ў ёй: як на камені, нішто не жыло. Згарэла, скамянела і яе дружба з Ганнаю: Ганна была цяпер для яе тым жа, што і Яўхім* [т. 6, с. 64]. *Усё ж пачутая нядобрая навіна пра Ганну ўжо тут, у гаворцы з маці, захмарыла яго* [т. 5, с. 105]. Письменник часта перадае злосць, раздражненне дзеясловам *кіпець*: *Дзед не кіпеў ужо, а быў аж на дзівя стрыманы і роўны* [т. 6, с. 317]. *Хоць Васіль словам не запырэчыў, слухаў цярдліва, дзед доўга не ўціхаў, кіпеў яшчэ* [т. 6, с. 318]. Адметнай асаблівасцю мовы “Палескай хронікі” з’яўляецца ўжыванне дзеяслова замест прыметніка: *На стале, пасярод яго, кружлілася чорная скаварада з недаедзенай яечняй* [т. 7, с. 141]. *Вароты на вуліцу хутка расчыніліся, каровы павольна, са шляхецкай паважнасцю сыходзіліся ў статак, які багацеў рыкам, пярэціўся, шырэў на ўсю вуліцу* [т. 5, с. 8]. *На балоце там і тут кучаравіліся кусты лазы, якія дзе-нідзе зрасталіся ў цэлыя астраўкі* [т. 5, с. 17].

Для ўзмацнення выразнасці дзеяслова пісьменнік ужывае формы аднаго ладу замест другога. Асаблівым багаццем экспрэсіўных адценняў вызначаецца загадны лад: *А поле – пмажы паараць, пабаранаваць, пасеяць; а агарод – парабі градкі, пасадзі ўсё, выпалі так, каб травіначкі нідзе не асталося: свёкар любіць, каб чыста было!* [т. 6, с. 232]. *Цешся ды радуйся! А часця поўнага не было!* [т. 5, с. 262]. *Ты гары, ты рвіся дзень ада дня, з цямна да цямна, а ёй хоць бы што!* [т. 5, с. 262].

Вяўленчыя якасці дзеяслова значна ўзмацняюцца пры дапамозе словаўтваральных сродкаў. Дзеясловы з суфіксамі *-ану-*, *-ну-* маюць значэнне аднакратнасці (імгненнасці, інакш – інхаатыўнасці). Яны надаюць дзеянню дынамічнасць, энергічнасць: *Ён выйшаў, і неўзабаве стары пачуў, як у суседняй палавіне рыпнуў ложка* [т. 7, с. 24]. *(Дошка) рабром тарца прайшла паўз Валодзю, грукнула аб падваліну* [т. 6, с. 306]. *Чуючы, як мякка і цяпла ахінула цела балотная гушча, Міканор амаль без націску ўсадзіў у твань рыдлёўку, узяў на ёй бліскучую аладку, з якой весела цурчала вада, шмякнуў наводмаш* [т. 5, с. 200]. *У вачах яго, рахманых звычайна, паявілася лютасць, штосьці звярына-глушакоўскае; поўны помслівага шалу, Сцяпан шыбануў к павеці* [т. 6, с. 499].

Колераабзначэнні “Палескай хронікі” значна папаўняюцца дзеясловамі, утворанымі на базе прыметнікаў: *павуціна бялела, сонца чырванела, раніца ружавела, хаты чарнелі, агеньчыкі жаўцелі і інш.* Прыярытэтны выбар колеру (чорнага, чырвонага, шэрага, сівага) сведчыць пра рэалістычнае светаўспрыманне пісьменніка. Асноўным колеракодам

з'яўляецца чорна-чырвоны, які характарызуецца сімвалічнай насычанасцю.

Трэці раздзел “Абсалютныя, другасныя і індывідуальна-аўтарскія сінонімы ў “Палескай хроніцы” прысвечаны аналізу гэтых сінонімаў на матэрыяле трылогіі. *Абсалютнымі сінонімамі* (поўнымі, дакладнымі) называюць словы, якія семантычна раўназначныя, не маюць стылістычных адрозненняў, валодаюць аднолькавай лексічнай спалучальнасцю і існуюць толькі ў сінхронным моўным зрэзе. У такіх радах нельга выбраць дамінанту, таму што кампаненты сінанімічнага рада семантычна і стылістычна тоесныя. Абсалютныя сінонімы могуць замяняць адзін аднаго ў канкрэтных кантэкстах.

Аналіз дзеяслоўных сінонімаў паказаў, што ў “Палескай хроніцы” І. Мележа ў сінанімічныя адносіны ўступаюць дзеясловы розных словаўтваральных мадэляў, якія часта ўтвараюць сінанімічныя рады абсалютных сінонімаў часцей за ўсё з двух слоў: *успамінаць – згадаць, упікаць – прапракаць, цярпець – трываць, успомніцца – згадацца, адгукнуцца – азвацца, апавядаць – расказаць, дакараць – прапракаць, усцешыць – сучешыць, прамаўчаць – змаўчаць, запытаць – запытацца, даўмець – даўмецца*. Да абсалютных сінонімаў часта памылкова адносіцца фанетычныя і марфалагічныя варыянты, якія выражаюць адно і тое ж паняцце: *пасціцца – пасвіцца, гарлаць – гарланіць* і інш.: *Ён падбегам падаўся да ўзболатка, дзе пасціўся перад аleshнікам спутаны конь* [т. 5, с. 10]. *Каб не сумаваць, адагнаць палючыю жальбу, ён стаў тупаць па двары, выдумляць справы. Зайшоў у хлёр, у якім без каня, што яшчэ пасвіўся на ўзболатку, было нудна і пуста, кінуў у куток сена, падаўся ў павець, перавесіў з кручка на кручок дугу, стаў корпацца з калёсамі* [т. 5, с. 255]. *Дзядзько Іван, – гарлаў Ларывон Зайчыку, што тупаў побач з возам, які цягнуў сівы, стары конь, – чаго ёто твой рысак так неахвотна цягнецца?* [т. 6, с. 127]. *Гарланіў, памагаў Яўхіму, нібы хвалячыся дужасцю голасу, Бугай* [т. 6, с. 392].

Шырока прадстаўлена ў “Палескай хроніцы” *другасная сінанімія*, якую неабходна адрозніваць ад абсалютнай сінаніміі і якая ўзнікае ў сувязі з развіццём у слова другасных значэнняў, па якіх яны перакрываюцца з асноўнымі значэннямі іншых слоў. Гэта самы пашыраны від функцыянальнай эквівалентнасці слоў, які цесна звязаны з мнагазначнасцю; на такім узроўні адно слова становіцца функцыянальным эквівалентам другога ў пэўным кантэксте. З’яўленне ў словах новых другасных значэнняў суправаджаецца ўтварэннем новай сінанімічнай пары. Дамінантамі ў такіх парах слоў выступаюць словы ў асноўных значэннях. Напрыклад, у пары *прыгадаць – нагадаць* дамінантай з’яўляецца першы дзеяслоў, які выступае ў сваім асноўным значэнні: *Потым ужо, з гадамі, з мудрай далечы, людзі не раз прыгавалі гэтае лета* [т. 6, с. 9]. *Нядобрае, нежаданае, якое не хацелася і заўважаць,*

чаплялася за яе, брала ўсё маціней, усё назольней, **нагадвала, малявала, прымушала разважаць** [т. 6, с. 57]. У пары ўразумець – зразумець, **смактаць** – **смаліць** назіраецца другасная сінанімія іншага парадку. Тут абодва словы выступаюць у сваіх другасных значэннях. У такіх парах у якасці дамінанта можна вылучыць найбольш ужывальныя і ўстойлівыя словы (**зразумець, смаліць**). Толькі тут раптам **уразумела** Ганна ўсю прычыну такой трывогі [т. 5, с. 52]. Яна **зразумела** недагаворанае: не так проста **вырвацца** [т. 7, с. 20]. Дзеяслоў – **зразумець** мае значэнне ‘здагадацца ці даведацца аб чым-небудзь, усвядоміць’, **уразумець** – ‘здагадацца, усвядоміць што-небудзь’. *Праўда, тыя, хто быў ужо ў хаце, такім непарадкам не толькі не абураліся, але нібы не лічылі яго вартым увагі: сьшоўшыся ў купкі, дзядзькі і хлопцы **смалілі** цыгаркамі, гаманілі* [т. 5, с. 135]. *Васіль таксама не гаварыў, зацята **смактаў** цыгарку з газеціны* [т. 6, с. 388]. Дзеясловы **смаліць** і **смактаць** маюць значэнне ‘куруць’.

Такім чынам, адносінамі другаснай сінаніміі звязаны словы, якія з’яўляюцца функцыянальнымі эквівалентамі, і адно з іх выступае ў сваім неасноўным значэнні.

Размежаванне абсалютнай і другаснай сінаніміі можа ажыццяўляцца па наступнай формуле, дзе V, V_1 – дзеяслоў у асноўным значэнні; V_2, V_3 – дзеяслоў у неасноўным значэнні:

$V = V; V_1 = V_1$ — абсалютныя сінонімы

$V_1 = V_2; V_2 = V_2; V_2 = V_3$ — другасныя сінонімы.

Большасць даследчыкаў вылучае такі від сінонімаў як *індывидуальна-аўтарскія, аказіянальныя або кантэкстуальныя сінонімы*. У мастацкай літаратуры сінанімічнае дамінанце значэнне часта набываюць адзінкі, якія па-за кантэкстам не ўваходзяць у даны сінанімічны рад і семантычна збліжаюцца толькі пры пэўных умовах. Гэта індывидуальна-аўтарскія сінонімы. У трылогіі “Палеская хроніка” пісьменнік ужывае словы, якія ў канкрэтным кантэксце выступаюць у якасці сінонімаў да іншых слоў: *Апетыт сёння быў выдатны, Башлыкоў усё ўбіраў са смакам* [т. 7, с. 200]. *Зайчык ускочыў у гаворку, смешачкамі адвёў яе з небяспечнага кірунку...* [т. 6, с. 145]. Дзеяслоў **убіраць** у сказе ўжыты ў значэнні ‘прагна есці’, а **ўскочыць** – ‘загаварыць’. За межамі гэтага кантэксту слова **убіраць** мае значэнне ‘сабраць ураджай’, а **ўскочыць** – ‘хутка ўстаць, узняцца’, але ў сказе, дзякуючы ўласным асацыяцыям аўтара, яны ўжываюцца ў іншым значэнні.

Для індывидуальна-аўтарскіх сінонімаў уласціва выражэнне разгорнутымі выразамі: *Курылі, моўчкі думалі кожны пра сваё, той-сёй з дзядзькоў драмай. Зайчык першы **разбіў думную маўчанку**: – То ж, мабуць, шчэ ніколі не было, штоб столькі сыходзілася на якую работу разам!* [т. 5, с. 210]. – *Алена Зайчыкава, мабуць, – першая **гоніць цягучую маўклівасць** Ганна* [т. 5, с. 31]. *Васіль, перахапіўшы змоўніцкі Ганнін*

позірк – вось, бачыш, якія ў нас гаворкі бываюць, – **наспрабаваў разагнаць нядобрую маўкліваць.** – Усюды, кажучь, добра, дзе нас няма ... [т. 5, с. 216]. Акрамя агульнага значэння з дзеясловам ‘загаварыць’ выразы **разбіць думную маўчанку, гнаць цягучую маўкліваць, наспрабаваць разагнаць нядобрую маўкліваць** маюць дадатковы сэнс: яны характарызуюць паўзу, што была перад размовай. У значэнні ‘спытаць’ ужываецца дзеяслоў **ударыць** і дзеяслоўна-іменнае словазлучэнне **ударыць пытаннем**: **Шабета зняцаку ударыў пытаннем**: – **Даўно ў лесе буў?** [т. 5, с. 58]. **Знахарыха раптам ударыла**: – **Нагуляла?** [т. 5, с. 358].

Выкарыстанне сінонімаў і блізкіх па значэнню слоў у адным сказе ў якасці аднародных членаў дазваляе больш ярка паказаць значэнне кожнага з кампанентаў лексічнага рада, паколькі яны з большай дакладнасцю падкрэсліваюць уласцівыя ім адценні ў сказе: **Думкі віхурыліся, няклі, каралі** [т. 6, с. 47]. **Нарабілася, набегалася за дзень так, што ўвечары, даючы грудзей малой, каб хацела, не магла б стаяць** [т. 6, с. 19]. **Чулае матчына сэрца ўміг зразумела, што задумала дачка; глядзела на Хадоську вачыма, поўнымі болю і слёз, божкала, жахалася, благала**: “**Рыбачко Хадосечко!**.. [т. 6, с. 55]. **Нядобрае, нежаданае, якое не хацелася і заўважаць, чаплялася за яе, брала ўсё мацней, усё назольней, нагадвала, малявала, прымушала разважаць** [т. 6, с. 57]. Ужыванне сінонімаў цесна звязана з прыёмам **ампліфікацыі** (супалажэннем сінонімаў з яркім нарастаннем экспрэсіўнасці або з падкрэсленым узмацненнем значэння), якім карыстаецца І. Мележ: **Старая, чуючы, як разрываецца душа ад болю, страху і крыўды, пачала, хапаючыся, кідаць перад сабой крыжы: гарачым роспачным шэптам маліла памагчы, падтрымаць, злітасціцца**: “**Божачко, ты – усемагутны!.. Ты – разумнейшы за ўсіх! Памажы, парай!**.. [т. 6, с. 166]. Часцей за ўсё пісьменнік ужывае прыём ампліфікацыі ў тых выпадках, калі хоча перадаць трагізм ці драматызм сітуацыі, душэўныя перажыванні героя. Гэты прыём з’яўляецца своеасаблівым узмацняльнікам трагічнага гучання фразы.

У трылогіі ёсць прыклады бінарных дзеяслоўных адзінстваў, утвораных шляхам сінтаксічнага і рытмічнага аб’яднання двух сінонімаў. Такія канструкцыі пазбаўлены інтанацыі пералічэння, яны ўяўляюць сабою замкнуты рад. Іх існаванне больш характэрна для вуснай народнай мовы: **Перш чым злажыць адрэзанае, ён правёў яго па сваёй далоні, каб усе бачылі, як зырчыць-пераліваецца тканіна, акуратна загарнуў у паперу** [т. 5, с. 283]. **Ён, праўда, і не мацней, нейкі час усе маўчалі, як бы слухалі-чакалі, як бы не ведалі, не здагадваліся, пра што шумелі-жаліліся вербы** [т. 5, с. 72]. **У момант раптам не стала таго, чым цешылася, аб чым днямі і начаі трызніла-марыла, да чаго рвалася душою...** [т. 6, с. 331]. **Ледзь дачакаліся, калі патухне зноў святло і задрыжыць-затрасецца белае акно на сцяне** [т. 6, с. 333]. **От калі і ёсць пра што думаць-гадаць, дык гэта пра Хадоську; ён і думае, ліха на яе,**

здаецца, кожны вечар – от і сёння згадаў яе [т. 6, с. 86]. *Не трэба! Не трэба!* – *шаптала-стагнала, маліла, чуючы адно: Верачка халаднее* [т. 6, с. 35].

І. Мележ шырока выкарыстоўвае прыём паўторнай намінацыі для ўзмацнення выяўлення і паказу падзей, дзеянняў, эмоцый і іх канкрэтызацыі ў тэксе: *Калі ішла к сялу, што нібы цікавала панурымі акенцамі, дварамі, стрэхамі хат і хлявоў, чула, як у грудзі паўзе і паўзе трывога* [т. 6, с. 494]. *Ён сілаю прыцягнуў яе да сябе, сціснуў. Стаў нецярпліва шукаць яе вусны, цалаваць. Цалаваў вусны, цалаваў шчокі, шыю* [т. 7, с. 235]. *Лез, дзёрся ўгару – упарта, безупынна. Дня не было такога, каб ранкам, днём, вечарам не рабіў чаго для гаспадаркі, не поўніўся няўцыхным клопатам аб сваім дабры. Лез, дзёрся* [т. 6, с. 261].

Такім чынам, абсалютныя і другасныя сінонімы можна назваць функцыянальнымі эквівалентамі таму, што яны здольны выконваць адну і тую ж функцыю ў межах адных і тых жа сказаў. Назіранні над сінонімамі ў “Палескай хроніцы” паказалі, што Іван Мележ часта ўжывае некалькі сінонімаў у адным сказе, групуючы іх па прынцыпу ампліфікацыі, бінарных адзінстваў або паўторных намінацый у залежнасці ад мэтавай устаноўкі. Далаўняючы адзін аднаго, яны паўней выражаюць асноўнае паняцце, асабліва акцэнтуючы на ім увагу, падкрэсліваюць тую або іншую дэтал, выражаюць розныя віды экспрэсіі.

У трэцюю главу “СКЛАД ДЗЕЯСЛОЎНАЙ СІНАНІМІКІ Ў “ПАЛЕСКАЙ ХРОНІЦЫ” ІВАНА МЕЛЕЖА” ўваходзіць чатыры раздзелы.

Першы раздзел “Сінанімічныя рады ў ЛСГ дзеясловаў маўлення” прысвечаны аналізу сінанімічных радоў дзеясловаў, якія ўваходзяць у ЛСГ дзеясловаў маўлення з агульным значэннем ‘гаварыць’, ‘сказаць’. Дамінантай даследуемага сінанімічнага рада выступае дзеяслоў *гаварыць*, які мае найбольш абагуленае значэнне і нейтральную афарбоўку. У межах ЛСГ дзеясловаў маўлення пабудавана 9 сінанімічных радоў дзеясловаў (у іх склад увайшлі 73 дзеясловы і 13 дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў). Для дзеясловаў маўлення характэрнай з’яўляецца наяўнасць пазіцыі суб’екта і пазіцыі суб’ядніка, удзельніка камунікацыі. Адрасат можа быць фармальна не выражаным у сказе, калі ён падразумяваецца. Для дзеясловаў маўлення характэрна спалучэнне з назоўнікамі ў *Д.* і *В. скл.* без прыназоўніка: *Куранёўцы, якім пашчасціла ўбачыць гэта з прыгуменняў ды агародаў, пераказвалі потым іншым, што ў полі за гумнамі каморнік, Гайліс і іншыя нейкі час стаялі, пра штосьці раіліся* [т. 6, с. 383]. *Стрымліваючыся, сказаў старому: – Чуе сябе пагано, гаворыць...* [т. 6, с. 41]. *Гаварыў, гаварыў, рагатаў Хоня – і загаварыў Хадоську* [т. 6, с. 62]. *Вось прайшоў паўз яго чорны Пракоп, Сарока, якая ўраніла словы, мабыць, аб Міканору: – Ад службы дурасць. Пажыве – розуму нажыве!* [т. 5, с. 152].

Адсутнічаюць спалучэнні дзеясловаў з назоўнікамі ў *Тв. скл.*, якія перадаюць двухбаковы ўдзел у працэсе маўлення. Дзеясловы, якія ўваходзяць у сінанімічныя рады ў ЛСГ дзеясловаў маўлення, адносяцца да розных функцыянальных стыляў. Многія лексічныя адзінкі ўжываюцца Іванам Мележам у пераносным значэнні (*выпаліць, абрэзаць, адрэзаць, кінуць*), што надае асаблівую эмацыянальнасць выказванню.

Выразнасць моўнага аблічча персанажаў, асаблівасці іх характараў падаюцца пісьменнікам і праз іх манеру гаварыць. Напрыклад, выразы *забіваць сваёй гаворкай, сыпаць нядобрымі прымаўкамі і сыпаць нейкімі прымаўкамі* характарызуюць маўленне Сарокі, ужыванне дзеяслова *гаварыць* з пэўнымі прыслоўямі характарызуе маўленне Андрэя Рудога: *гаварыў навучальна, тонам старэйшага, мудрага; доўга, вучона гаварыў і інш.* Маўленне Пракопа Лесуна перадаецца таксама адметнымі дзеяслоўнымі словазлучэннямі: *гаворыць так, нібы воз сена падымае; бухнуў некалькі важкіх слоў.*

Іван Мележ у аўтарскай мове прытрымліваецца літаратурнай нормы, але дзякуючы ўжыванню параўнанняў, дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў, выкарыстанню разнастайных сродкаў народнай мовы ён дасягае найвышэйшага майстэрства пры стварэнні вобразаў герояў, дзе адну з галоўных роляў адыгрываюць дзеясловы маўлення.

У другім раздзеле аналізуюцца сінанімічныя рады ў ЛСГ дзеясловаў руху. У межах гэтай ЛСГ на аснове катэгарыяльна-лексічнай семы 'рух, перамяшчэнне' пабудавана 8 сінанімічных радоў дзеясловаў, у склад якіх уваходзіць 68 лексічных адзінак.

Дзеясловы руху ў "Палескай хроніцы" з'яўляюцца семантычна значымымі, частотнымі па ўжыванню, шматлікімі па свайму складу. Яны вельмі разнастайныя з боку трывальнай карэляцыі, сінтагматычных і словаўтваральных магчымасцяў. У ЛСГ дзеясловаў руху ўваходзяць імітацыйныя дзеясловы, якія маюць дадатковае значэнне 'ісці, ствараючы які-небудзь акустычны эффект': *чоўгаць, тупаць, рытаць*. Для дзеясловаў руху ў трылогіі абавязковымі з'яўляюцца пазіцыі накіраванасці руху і пазіцыя суб'екта і аб'екта. Тыповая сінтагматычная мадэль дзеясловаў руху: дзеяслоў + прыназоўнік *па, на, з + Він. (Р. скл.), Т. скл.*: (*Хадоська*) *доўга бегла па алейніку, баючыся азірнуцца, пакуль стала разбірацца, дзе апынулася і куды трэба ісці* [т. 5, с. 357]. *Ледзь калёсы рушылі па вуліцы, ён, набычыўшыся, падтрымліваючы рукой штонікі, што спадалі, маўжліва падаўся ўслед* [т. 5, с. 12]. *У такі час з хаты, недалёка ад той, дзе дзяўчына брала ваду, выйшаў на ганак, пацягваючыся, хлопец з смурнымі заспанымі вачыма, з калматай ні то русявай, ні то цёмнай чупрынай, з упартымі губамі* [т. 5, с. 9]. *Не аправаючыся, выскачыў з гумна, на прыгуменні азірнуўся, куды падацца* [т. 6, с. 322].

Дзеясловы накіраванага руху з'яўляюцца аналагічнымі па характару дзеяння з мноствам іншых дзеясловаў, якія абазначаюць перамяшчэнне ў

пэўным напрамку, таму яны больш свабодна могуць уступаць з апошнімі ў сінанімічныя адносіны. Дзеясловы ненакіраванага руху маюць менш магчымасцей для сінанімічных збліжэнняў. Адрозненні паміж дзеясловамі закончанага і незакончанага трывання праяўляюцца ў спалучальнасці дзеясловаў з прыслоўямі, склонавымі, прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў. Дзеясловы закончанага трывання спалучаюцца са словаформамі *доўга, дарэмна, ззаду, павольна, хутка, імкліва* і інш. Ужываючы розныя словы ў якасці сінанімаў дзеясловаў руху, І. Мележ імкнуўся пазбегнуць не толькі паўтору адных і тых жа слоў, але і праз кожны з іх дэталізаваць дзеянне.

Выкарыстанне сінанімаў дзеясловаў руху дазваляе больш дакладна і ярка паказаць значэнне кожнага з кампанентаў сінанімічнага рада. Знаходзячыся побач, сінанімы шматбакова выражаюць асноўнае дзеянне, асабліва завастраючы на ім увагу: *Зноў убачыла Ганна Параску пад вечар. Параска ішла не адна. За ёй, акрамя Барыса, кіравалі з вуліцы да школы Дубадзел, Гайліс, Чарнаштан. Дубадзел, у кароткай паддзёўцы, у галіфэ, з ваеннай сумкай цераз плячо, рэзаў побач Параскі – наперадзе, лёгка і нібы весела. Гайліс крочыў у зашпіленым шынялі, вецер ірваў полы шыняля і, было відаць, замінаў ісці. Але Гайліс не зважаў на вецер, ішоў роўна, цярпіва. Барыс ступаў каля Гайліса. Ганна не дала яму ніякай увагі. Яна адзначыла: Чарнаштан дыбаў ззаду ўсіх, уткнуўшыся позіркам кудысьці ў зямлю, вінавата прыгорблены...* [т. 7, с. 31]. Тут побач аказаліся сінанімы агульнаўжывальныя і сінанімы кантэкстуальныя, сінанімічнасць якіх абумоўлена асаблівым аўтарскім выкарыстаннем. Праз дзеясловы пісьменнік перадае асаблівасці псіхічнага і фізічнага стану герояў.

Трэці раздзел прысвечаны аналізу сінанімічных радоў ЛСГ дзеясловаў разумовай дзейнасці.

Дзеясловы гэтай ЛСГ часта ўжываюцца як у асабовых, так і безасабовых формах (*згадалася, успомнілася, думалася*). Адметнай асаблівасцю сінанімічных радоў дзеясловаў са значэннем разумовай дзейнасці ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа з’яўляецца тое, што ў іх шмат дзеяслоўных фразеалагізмаў (*прыйсці ў галаву, прыйсці на памяць, кідацца думкамі* і інш.).

У межах гэтай ЛСГ пабудавана 5 сінанімічных радоў (у іх увайшоў 31 дзеяслоў, 8 дзеяслоўных фразеалагізмаў, 1 дзеяслоўна-іменнае словазлучэнне).

Чацвёрты раздзел прысвечаны аналізу сінанімічных радоў у ЛСГ дзеясловаў эмацыянальнага стану і пачуцця, у межах якой пабудавана 13 радоў (у склад увайшлі 92 дзеясловы, 7 дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў, 4 дзеяслоўныя фразеалагізмы).

Для дзеясловаў, якія абазначаюць эмацыянальны стан і пачуццё тыповымі з’яўляюцца пазіцыі суб’екта і аб’екта. У сінанімічныя рады данай ЛСГ уваходзіць шмат дзеясловаў з пераносным значэннем (*кінець,*

запаліцца, душыцца і інш.), якія больш выразна перадаюць інтэнсіўнасць пачуцця, яго глыбіню.

Такім чынам, на аснове фактычнага матэрыялу з трылогіі Івана Мележа “Палеская хроніка” пабудавана 35 сінанімічных радоў дзеясловаў, у склад якіх увайшлі 264 дзеясловы, 12 дзеяслоўных фразеалагізмаў, 21 дзеяслоўна-іменнае словазлучэнне.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

На аснове праведзенага дысертацыйнага даследавання можна зрабіць наступныя вывады:

1. Багаццю сінанімічных радоў у “Палескай хроніцы” І. Мележа садзейнічае выкарыстанне дзеясловаў, утвораных з дапамогай розных афіксаў. Прэфіксацыя адыгрывае важную ролю ва ўзбагачэнні семантыкі дзеяслова і ў фарміраванні новых сінанімічных радоў. Пры далучэнні прэфікса да дзеяслова яго лексічнае значэнне можа змяняцца (*гаварыць* – *абгаварыць*, *прагаварыць*) або не змяняцца. У некаторых выпадках падставай для аб’яднання ў сінанімічны рад з’яўляецца значэнне прэфікса. Напрыклад, на аснове значэння прэфікса *вы-* ўзнікае сінанімічны рад *выйсці*, *выткнуцца*, *вылецець*, *ываліць*, *выцягнуцца*, *выбрацца*. Стылістычную адметнасць мовы “Палескай хронікі” стварае пераважнае ўжыванне прыстаўкі *у-*, якая можа ўступаць у сінанімічныя адносіны з прыстаўкамі *з-(с-)*, *пры-*: *унесці* – *прывесці*, *ухаваць* – *прыхаваць* – *схаваць*. Назіраецца таксама схільнасць аўтара да ўжывання прыстаўкі *уз-* (*уз-*), якая можа ўступаць у сінанімічныя адносіны з прыстаўкамі *на-*, *па-*: *усцягваць* – *нацягваць*, *усчынаць* – *пачынаць*. Прэфіксацыя стварае неабмежаваныя магчымасці для выражэння розных адценняў дзеянняў. Прэфіксальныя дзеясловы маюць большы семантычны патэнцыял у параўнанні з беспрыставачнымі і шырокія магчымасці для стылістычнага ўзбагачэння тэксту [4; 5].

У “Палескай хроніцы” І. Мележа ў сінанімічныя адносіны ўступаюць дзеясловы розных словаўтваральных мадэляў, якія часта ўтвараюць сінанімічныя рады абсалютных сінонімаў часцей за ўсё з двух слоў: *успамінаць* – *згадаць*, *упікаць* – *папракаць*, *цяпець* – *трываць*, *успомніцца* – *згадацца*, *адгукнуцца* – *азвацца* [1].

2. Аналіз індывідуальна-аўтарскіх сінонімаў з “Палескай хронікі” І. Мележа паказвае, што ў іх сінанімізацыі вядучую ролю адыгрывае кантэкст. Вывучэнне такіх сінонімаў дазволіла выявіць іх своеасаблівасць, сэнсавыя адценні, а таксама адчуць стыль пісьменніка, зразумець асаблівасці яго мастацкай манеры пісьма.

Дзеяслоўныя сінанімічныя рады ў трылогіі папаўняюцца за кошт уключэння ў іх дыялектных дзеясловаў, якія з’яўляюцца сінонімамі да літаратурных. Дыялектныя словы з’яўляюцца неад’емнай часткай

характарыстыкі герояў трылогіі. У мове аўтара выяўлена нязначная колькасць дзеяслоўных дыялектных лексем, што сведчыць пра высокую моўную культуру І. Мележа [6; 9].

3. Багацце значэнняў дзеяслова ў “Палескай хроніцы” абумоўлена яго марфалагічнымі асаблівасцямі, сінтаксічнай спалучальнасцю. На сінанімічныя адносіны дзеяслова ўплывае катэгорыя трывання, якая носіць граматычны характар і абазначаецца пры дапамозе сродкаў словаўтварэння. Трывальныя формы ўяўляюць па сваёй структуры асобныя словы. У выніку падобныя ўтварэнні характарызуюцца двухпланавасцю: з аднаго боку, яны адрозніваюцца граматычным значэннем, выконваючы ролю формы слова, а з другога – застаюцца асобнымі моўнымі адзінкамі. Складаны характар дзеяслоўнага трывання стварае адметнасць у сінанімічных адносінах дзеяслова. У межах ЛСГ дзеясловаў руху вылучаюцца аднатрывальныя і двухтывальныя дзеясловы, але пераважаюць аднатывальныя дзеясловы (*сноўдацца, падацца, праставаць* і інш.) Адрозненні паміж дзеясловамі закончанага і незакончанага трывання праяўляюцца ў спалучальнасці дзеясловаў з прыслоўямі, склонавымі, прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікаў. Ужываючы розныя словы ў якасці сінонімаў дзеясловаў руху, І.Мележ імкнуўся пазбегнуць не толькі паўтору адных і тых жа слоў, але і праз кожны з іх дэталізаваць дзеянне [2].

У мэтах узмацнення выразнасці дзеяслова пісьменнік выкарыстоўвае формы аднаго ладу замест другога. Асаблівым багаццем экспрэсіўных адценняў вызначаецца загадны лад, які ў тэксце выступае ў якасці абвяснага ладу [7; 8].

4. Сінанімічныя рады ЛСГ дзеясловаў маўлення шырока прадстаўлены ў “Палескай хроніцы”. Стылістычнае і лексічнае багацце дзеясловаў маўлення дасягаецца пісьменнікам за кошт сродкаў словаўтварэння, ужывання рознастылёвых лексічных адзінак.

Выразнай адзнакай моўнага стылю пісьменніка з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскія ўтварэнні (*разбіць думную маўчанку, забіваць гаворкай, ускочыць у гаворку, ударыць пытаннем*), якія маюць агульнае значэнне з дзеясловамі ‘загаварыць’ і ‘спытаць’, але вызначаюцца вобразнасцю і эмацыянальнасцю [10].

Дзеясловы, якія ўваходзяць у сінанімічныя рады ЛСГ дзеясловаў маўлення, характарызуюцца прыналежнасцю да розных функцыянальных стыляў. Многія лексічныя адзінкі ўжываюцца Іванам Мележам у пераносным значэнні, напрыклад, для таго, каб ахарактарызаваць мову адмоўнага героя. Для дзеясловаў характэрна наяўнасць пазіцыі суб’екта і пазіцыі суб’ядніка. Формай выражэння пазіцыі другога ўдзельніка моўнай камунікацыі з’яўляецца *Д. скл. без прыназоўніка, В. скл. з прыназоўнікам на*. Такімі пазіцыямі выражаецца аднабаковы моўны акт, другі ўдзельнік пасіўны.

Адметнай асаблівасцю сінанімічных радоў дзеясловаў са значэннем разумовай дзейнасці ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа з’яўляецца тое, што ў іх склад уваходзіць шмат дзеяслоўна-іменных словазлучэнняў і фразеалагізмаў (*кідацца думкамі, прыйсці ў галаву, прыйсці на памяць і інш.*).

Дзеяслоў як стылістычна, так і семантычна, валодае вялікімі магчымасцямі для выяўлення пачуццяў у самых розных адценнях. У сінанімічных радах дзеясловаў, якія абазначаюць эмацыянальны стан і пачуццё, тыповымі з’яўляюцца пазіцыі суб’екта і аб’екта. Дзеясловы са значэннем эмацыянальнага стану і пачуцця характарызуюцца рознай сінтагматычнай спалучальнасцю: яны могуць ужывацца як у аб’ектных канструкцыях, так і ў безаб’ектных канструкцыях. Характэрна спалучэнне дзеясловаў з назоўнікамі ў *Р.* і *Т. скл.* Пераходныя дзеясловы патрабуюць аб’ектнага дапаўнення ў *В. скл.* [11].

5. Назіранні над спалучэннем сінонімаў у “Палескай хроніцы” паказалі, што пісьменнік часта ўжывае адразу некалькі сінонімаў у адным сказе, групуючы іх па прынцыпу ампліфікацыі, бінарных адзінстваў або паўторных намінацый у залежнасці ад мэтай установак. Дапаўняючы адзін аднаго, сінонімы паўней выражаюць асноўнае паняцце, асабліва акцэнтуючы на ім увагу. Яны падкрэсліваюць тую або іншую дэталю, выражаюць розныя віды экспрэсіі. Адметнай рысай мовы твора з’яўляецца тое, што ў якасці сродку колераабзначэння І. Мележ выкарыстоўвае дзеясловы, якія перадаюць колер і маюць багатую сімваліку, а таксама ўжыванне ў незвычайнай моўнай сітуацыі дзеясловаў *камянець, кіпець, хмарыць, захмарыць* [3].

Такім чынам, дзеяслоўныя сінонімы ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа адыгрываюць важную эстэтычна-выяўленчую ролю. Яны надаюць дзеянню дынамізм, глыбокую экспрэсію, дапамагаюць перадаць унутраную трывогу, распач, напружанасць чалавека. Ужыванне пісьменнікам у трылогіі розных відаў сінонімаў – гэта важны мастацкі сродак, які мае своеасаблівы сэнс і шматлікія функцыі.

СПІС ПУБЛІКАЦЫЙ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

1. Хартановіч Л.Г. Абсалютныя сінонімы ў “Палескай хроніцы” І.Мележа // Філалагічныя навукі: Маладыя вучоныя ў творчым пошуку: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю БДУ (20 красавіка, 2001). – Мн.: Права і эканоміка, 2001. – С. 197 - 199.
2. Хартановіч Л.Г. Асаблівасці выражэння катэгорыі трывання ў беларускай мове // *Dziedzictwo przeszłości związkyw językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowiańskich*, Białystok 2000. У 4 ч. – Ч. 3. – Беласток, 2000. – С. 47- 52.

3. Хартановіч Л.Г. З'ява паўторнай намінацыі ў мастацкім тэксце // Сучасная літаратурна-мастацкая крытыка ў СМІ: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, 10 мая, 2001 г., Мінск. – Мн: Артыфэкс, 2001. – С. 34 - 37.
4. Хартановіч Л.Г. Дзеясловы руху ў Палескай хроніцы І.Мележа // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманіт. навук. – 2001. – № 3. – С. 143 - 147.
5. Хартановіч Л.Г. Дзеясловы руху і маўлення ў Палескай хроніцы І.Мележа і іх утварэнне // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Материалы VII Международной научной конференции, 14 -15 апреля 2000 г., Гродно. – Гродно: ГрГУ, 2000 – С. 220 - 223.
6. Хартановіч Л.Г. Кантэкстуальныя сінонімы ў трылогіі І.Мележа Палеская хроніка // Весці НАН Беларусі. Серыя гуманіт. навук. – 2000. – № 4. – С.130 - 133.
7. Хартановіч Л.Г. Колеравая палітра ў Палескай хроніцы” І. Мележа // На шляху да сталасці: стан і перспектывы развіцця беларускай мастацкай крытыкі: Зборнік матэрыялаў семінара маладых літаратурных крытыкаў. – Мн.: Артыфэкс, 2001. – С. 44 - 48.
8. Хартановіч Л.Г. Дзеяслоў у Палескай хроніцы І.Мележа // Альманах “Запіскі Беларускай акадэміі мастацтваў”. – 2001. – № 3. – С. 56 - 60.
9. Хартановіч Л.Г. Слова і кантэкст // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 2-3 лістапада 1999 г. – Мн.: Права і эканоміка, 2000. – С. 183 - 185.
10. Хартановіч Л.Г. Стылістычная дыферэнцыяцыя дзеясловаў маўлення // От слова к тексту. Материалы докладов Международной научной конференции. Минск / Беларусь, 13-14 ноября 2000 г. В трёх частях. – Ч. 3. – Мн.: МГЛУ, 2000. – С. 44 - 46.
11. Хартановіч Л.Г. Функцыянаванне дзеяслоўнай эмацыянальнай лексікі ў трылогіі І.Мележа “Палеская хроніка” // Мастацкі вобраз: генезіс, эвалюцыя, сучасны стан: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, 28-30 верасня 2000 г. – Брэст: БрДУ імя А.С.Пушкіна, 2001. – С. 287 - 290.

РЭЗЮМЕ

Хартановіч Лілія Георгіеўна

ДЗЕЯСЛОЎНАЯ СІНАНІМІКА Ў ПАЛЕСКАЙ ХРОНІЦЫ І. МЕЛЕЖА

Ключавыя словы: *дзеяслоўная сінаніміка, лексема, сінанім, дамінанта, сінанімічны рад, лексіка-семантычная група, лексіка-семантычны варыянт, варыянт слова, спалучальнасць дзеяслова.*

Аб'ектам даследавання з'яўляецца дзеяслоўная сінаніміка (дзеясловы, дзеяслоўныя фразеалагізмы, дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні).

Мэта работы – правесці класіфікацыю дзеясловаў, апісаць дзеяслоўныя сінанімічныя рады ў межах ЛСГ дзеясловаў маўлення, руху, разумовай дзейнасці, эмацыянальнага стану і пачуцця; выявіць іх спецыфіку і паказаць ролю дзеяслоўных сінонімаў і іх функцыянальных эквівалентаў (дзеяслоўна-іменных спалучэнняў і дзеяслоўных фразеалагізмаў) у мастацкім тэксце.

Для вырашэння пастаўленых задач у дысертацыі выкарыстоўваецца *семантыка-стылістычны і фармальна-граматычны аналіз і дэскрыптыўны метады*, які заключаецца ў выяўленні, сістэматызацыі і апісанні даследуемых дзеяслоўных сінонімаў. У якасці дапаможнага выкарыстоўваецца *метады колькаснага аналізу*.

Паказана, што ўзбагачэнню дзеяслоўных сінанімічных радоў садзейнічаюць працэсы дэрывацыі, ужыванне дыялектызмаў.

Даказана, што дзеяслоўная сінаніміка ў “Палескай хроніцы” Івана Мележа надзвычай разнастайная і багатая.

Вынікі даследавання, яго тэарэтычныя палажэнні і фактычны матэрыял могуць быць выкарыстаны пры далейшай распрацоўцы пытанняў сінаніміі, стварэнні слоўніка сінонімаў і ідэаграфічнага слоўніка, падрыхтоўцы падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў па стылістыцы, у практычнай дзейнасці выкладчыкаў ВНУ і настаўнікаў, у рэдактарскай працы (рэдагаванне, пераклад тэкстаў і інш.).

РЕЗЮМЕ

Хартонович Лилия Георгиевна

Глагольная синонимика в “Полесской хронике” И. Мележа

Ключевые слова: глагольная синонимика, лексема, синоним, доминанта, синонимический ряд, лексико-семантическая группа, лексико-семантический вариант, вариант слова, сочетаемость глагола.

Объектом исследования является глагольная синонимика (глаголы, глагольные фразеологизмы, глагольно-именные словосочетания).

Цель работы – провести классификацию глаголов, описать глагольные синонимические ряды в пределах ЛСГ глаголов говорения, перемещения, умственной деятельности, эмоционального состояния и чувства, выявить их специфику и показать роль глагольных синонимов и их функциональных эквивалентов (глагольно-именных словосочетаний и глагольных фразеологизмов) в художественном тексте.

Для решения поставленных задач в диссертации используется *семантико-стилистический* и *формально-грамматический анализ* и *дескриптивный метод*, который заключается в выявлении, систематизации и описании исследуемых глагольных синонимов. В качестве вспомогательного используется *метод количественного анализа*.

Показано, что пополнению глагольных синонимических рядов содействуют процессы деривации, употребление диалектизмов.

Доказано, что глагольная синонимика в “Полесской хронике” очень разнообразная и богатая.

Результаты исследования, его теоретические положения и фактический материал могут быть использованы при дальнейшей разработке вопросов синонимии, при подготовке учебников и учебных пособий по стилистике, в практической деятельности преподавателей ВУЗов и учителей, в редакторской работе (редактирование, перевод текстов и др.).

SUMMARY

KHARTANOVICH LILIA

VERBAL SYNONYMY IN I. MELEZH "POLESSIAN CHRONICLE"

Key words: verbal synonymy, lexeme, synonym, dominant, synonymic series, lexical-semantic group, lexical-semantic variant, variant of word, combinability of verb.

The object of research is verbal synonymy (verbs, verbal phraseological word-combinations, verbal-nominal word-combinations).

The aim of the work is classification of verbs, description of verbal synonymic series within lexical-semantic group of the verbs of speaking, displacement, intellectual activity, emotional condition and feeling, revealing of their specificity and showing of role of verbal synonyms and their functional equivalents (verbal-nominal combinations and verbal phraseological unit) in the artistic text.

The *descriptive method* which consists of the revealing, systematizations and description of verbal synonyms, *semantic-stylistic* and *formal-grammatical analysis* are used as basic for the decision of the tasks of the dissertation. The method of the *quantitative analysis* is used as auxiliary.

It is shown, that the processes of derivation and dialectisms using promote the enrichment of verbal synonymic series.

It is proved, that verbal synonymy in "Polessian chronicle" is various and rich.

The results of research, its theoretical positions and facts can be used in further development of questions of synonymy, in dictionary of synonyms and ideographic dictionary creating, for preparation of the textbooks and manuals in stylistics, in practical work of the teachers of higher educational establishments and school teachers, in editorial work (editing, text translation, etc.).

